

פִּיְסוּק בְּזִמְנוֹ

(על הפיסוק הנוהג בסיפורי ש"י עגנון)

מאת בעז שכביץ

'פסוק בזמנו כנהמא בשעת רעבון'
(כלה רבתי, א')
אל תקרא 'פסוק' אלא 'פיסוק'.

כל הקורא אפילו דף אחד בסיפורי ש"י עגנון
רואה שפיסוקו נשתנה מפיסוקם של שאר פרוזאיקנים, שהוא
מחסר את כתיבתו מן סימני הפיסוק ועושה שימוש באלו
ולא באלו; ומי שכורה אזנו לכתובים חש ששימוש זה יש
לו צד בייחוד שנתייחדה לשונו של עגנון בספרות.
צד זה מה הוא?

א. על הפיסוק¹

בעתיקים שבכתובים לא הבדילו בין מלה למלה והסמיכון
זו לזו, והקורא היה חייב להבדילן בעצמו. פעמים קבעו קו
קטן להבדיל בין המלים. לימים שמו רווחים בין המלים,
אף פתחו ענין חדש ברווח או בזיח או באות רבתי מעוטרת

1. לתמוך את הנאמר ולהוסיף עליו לך אצל ספרים אלו: י'
קלוזנר, 'לשוננו', תמוז, תרצ"ט; Ballard, P.B. — Thought
and Language, University of London, 1934, 220—;
Read, H. — English Prose style, London, Bell & Sons,
1942, 46—; Arthos, J. — in Shipley's Dictionary
of World Literature, N. Y., Philosophical Library,
1953, 330—; Chambers, E. K. — William Shakespeare,
Oxford, 1930, vol. 1, 190—; Note on Punctuation in
.the Tempest, Cambridge Shakespeare

וכיוצא באלה. הדברים נעשו קבע בספרות העמים רק במאה האחת עשרה, אך כבר במאה התשיעית העמידו שיטה של נקודות ופסיקים ומרכאות וסימני שאלה.

שיטת הפיסוק הנוהגת היום התחילו בה בלשונותיהם במאה השש־עשרה המדפיסים הראשונים ובמיוחד Aldus Mantius שייסד את דפוסו בוונציה בשנת 1490.

בלשוננו שבזמן העתיק הסמיכו מלה למלה או הפרידון בקוים זעירים, אך כבר אנשי המסורה העמידו בצד הניקוד שיטה שלימה ונפלאה של טעמים, שאף לענין הפיסוק היא יפה הרבה ממה שנעשה בלשונות אירופה, לפי שלא פיסוק בלבד יש בסימנים אלה אף החיבור וההטעמה וההנגח². בדפוסי התנ"ך המסורתיים נותנים עם טעמי המקרא רק נקודותים בסוף־פסוק. בתלמוד, בדפוסיו הרגילים, נותנים רק נקודה ונקודותים ולפעמים פסיק; וכך הוא בספרות המאוחרת שמימי הגאונים ואילך.

השיטה הנוהגת בעמים נתקבלה על העברית רק במאה השמונה־עשרה, עם ההשכלה, אך השימוש הישן מצוי בספרות הרבנית עוד זמן רב לאחר־כך ואף היום. הראשונים שהקפידו על מעשה הפיסוק היו מנדלי, אחד־העם וביאליק, ואף הם שימושיהם שונים, מקצתם על פי מה שנוהג באנגלית או בצרפתית ומקצתם על פי מה שנוהג בגרמנית וברוסית. מאותם ימים ועד היום אין מנהג אחד בפיסוק שבעברית. ועד־הלשון התחיל דן בדברים בשנת תרצ"ח ואף העמיד כללים ופירסמם במהדורות אחדות, והמקפיד בלשונו שומר לעשות על פיהם עד כמה שאפשר לו, ושוב אין הדברים ערבוביה נוראה כמות שהיו לפניו; והמשורר — שאני.

עיקרו של הפיסוק — להקל על הקורא שיבין את הכתוב ולהנחותו שיקרא על פי מה שכיוון הכותב. כמה מן הדברים שבפיסוק חייב הכותב לעשותם, וכמה מהם רשאי הוא

2. לעניין הפיסוק שבמקורותינו, שאינו חיצון אלא הוא נתון מתוך הכתוב — ראה מאמרו של ד"ר א. מירסקי: 'כיצד פוסקים?', הארץ 24.2.1956.

פיסוק בזמנו

לעשותם או לחדול ; וחוקי ההגיון, טעמו של הכותב והאפנה השגורה משמשים בפיסוק זה בצד זה.

בכל השיטות ובכל הזמנים שלשה מיני יסודות הם בפיסוק — המיבנה שבדקדוק, הנשימה שבשעת האמירה והקצב של האמירה, ואין אתה מוצא יסוד אחד בטהרתו אלא הם פתוכים זה בזה. החשוב שבמעשי הפיסוק לעולם הוא ההפסקה — כמו שמורה שמו — שידע אדם היכן לפסוק. ספרותנו המאוחרת שלפני המאה השמונה־עשרה נתנה את דעתה על כך בלבד, ואין הפיסוק שבה מורה אלא את ההפסקות העיקריות. Aldus Mantius שהדפיס בעיקר יוֹר־נית, ששוב לא היתה שפה נשמעת, כיוון בעיקר לדקדוקו של הכתוב, להוֹחִית את בנין הדברים. הלשונות הסלאויות והגרמנית אף הן בפיסוקן נותנות את הדעת בעיקר על ההגיון שבתחביר, ונראה שבזמננו זה עיקר הפיסוק בכל לשון ולשון. באנגלית נתנו את הדעת הרבה על הנשימה, וכל סימן של פיסוק היה לו שיעור־נשימה שלו. הפיסוק בכתבי היד של שקספיר כמעט כולו ריטורי, ואי אפשר להבינו אלא אם כן מסתלקים לגמרי מענין הדקדוק הפור־מאלי. יש משוררים וסופרים העושים את הפיסוק שליח להורות על קצב הקריאה, ומהם שעשוהו שיטת תווים שלימה סבוכה וקשה.

ב. פיסוקו של ש"י עגנון

מכל הדברים האלה אין אתה מוצא בפיסוק של עגנון אלא מעט. הוא מחסר את כתיבתו מן הסימנים הרבה³, ולפיכך אין בפיסוקו פירוט לא למיבנה ולא לנשימה, ואין צריך לאמר ששיטת תווים מפורטת של קצב אין כאן. נמצא שיש בפיסוק של עגנון רק רמזים לחלוקה גסה שבמיבנה ומעט משאר סימני הפיסוק, והוא הטעם לייחודו.

יאמר אדם: כבר אמרו 'כל המרבה לפסוק הילוכו פוסק'⁴ — מה ראה עגנון לסלק את מרבית הסימנים לגמרי ולהניח

3—4. ראה בעמ' 284.

בעז שכביץ

שלושה מהם? או יאמר: אין כאן תמה כלל; לשונו של עגנון לשון מדרש ודרכו דרך מספרי מעשיות של חסידים, וכבר אמרנו שדפוסיהם של אלו לא ידעו אלא פסיק ונקודה בלבד והמעטו אף בשימושם של אלו. מה הם כך אף הוא כך. — אפילו מקצת אמת שבהיסטוריה יש כאן, אמת שבספר רות אין כאן. אמרו: 'סופר ותיק ורגיל מעמיד נקודה במחשבה תחילה ובכוונה גמורה ממש כשם שהוא מעמיד מלה'.⁵ אפילו יסתפק כותב התולדות באותו תירוץ, הבא ללמוד סגנון אף לא יעלה על דעתו שסופר דקדקן כעגנון — והרי הכל יודעים שלא דרך מספר מעשיות דרכו על פי הרוב, אלא דרך מספר מודרני שבמודרניים — יעמיד דבר

3. באלף מלים בסיפור של ביאליק ובאלף מלים בסיפור של בורלא ובאלף מלים בסיפור של עגנון — שכולם יש בהם שיח, ויש להם דמיון מעט בנושאייהם — מצאתי סימני פיסוק אלה:

פסיק	נקודה	נקודה ופסיק	נקודותיים	זוג מרכאות או מפריד (נשיח)
87	111	—	12	33
108	58	1	13	13
45	78	—	—	—

סימן שאלה	סימן קריאה	מפריד	זוג סוגרים או מפרידים (להנלעה)	שלוש נקודות	מלה זרה או לייחוד (משמעות)
13	3	26	8	11	11
17	9	25	1	12	6
6	—	—	—	—	—

את הנקודה ואת הפסיק צריך אדם לראות כאילו הם אחד, לפי שיש אחד נותן נקודה במקום שהאחד נותן פסיק ולהיפך.

4. Too many stops stop the way — W. S. Laudor.

5. An experienced writer means a point as definitely as he means a word — Arlto Baters.

בלא כוונה שבאומנות. אפילו לא נתן את דעתו על דבר זה ביודעים, דקדוק ברישום שהדברים רושמים בקורא בודאי יש כאן; חזקה על עגנון שלא יניח בכתיבתו דבר שלא יעלה יפה עם כוונתו. מי שבא ללמוד את הסגנון שואל מה דרך פועל דבר פלוני שביצירה על הקורא, ומה טעמה של אותה פעולה באומנותו של היוצר, וכל תשובה שאינה משיבה על כך אין בה כדי להניח את דעתו.

פעולתו של הפיסוק שבסיפורי עגנון יותר משהיא מתגלית לנו במה שיש בה היא מתגלית במה שאין בה: הבדק את שהעלינו בספירת הסימנים רואה שסימני הפיסוק הבאים להפסיק על פי ההגיון ולהבדיל דבר משאינו מינו, אפילו הם מועטים, מצויים הם, ואילו שאינם מצויים הם הסימנים הבאים להורות על ההנגנה ועל הקול, ובעיקר על שינויי הקול וההנגנה — בלשונם של בלשנים: אותם שהם סימנים לפונימות של גובה הקול ושל הנגנתו — כגון: סימן הקריאה, והמפריד המורה על הפסקה הרת משמעות, והמר כאות המורות על שינוי המדבר, שהוא שינוי הקול והנעימה שבין דיבור לדיבור ובין דיבור ישיר לדיבור עקיף, של הנקודות שהקורא טועם בהן טעם רמז לדברים שלא נאמרו בפירוש ונעימתן מובהקת (אפילו אין בהן כדי לסמן בדיוק מה נעימה ראויה לאותו מקום) — שכולם רומזים בבירור לדברים מוסכמים וידועים, ואין על הקורא לפרשם אלא מעט, כולם נעדרו מכתבתו של עגנון.

סימן שאלה אתה מוצא בה, אבל פעמים הרבה⁶ אין אתה מוצא סימן שאלה במקום שראוי שיהיה שם סימן שאלה על

6. דרך משל: 'שאל רבי שמואל בנו של רבי שלום מרדכי הלוי את רבי משה אפשר שיודע אתה את הניגון שאמר בו רבי גרשום אחיך זכרונו לברכה את הפסוק הביאני המלך חדריו (בשובה ונחת, ברלין, שוקן, תרצ"ה ע' י"ז); 'שמא כיסיו היו קטנים, לא כי, אלא היו גדולים, שמא הדינרים קלים, בוא וראה...' (שם, קכ"ה); 'אמר לו בני מה אמרת להם לאנשי ברדיטשוב, שתדרוש לפניהם בחמישי בשבת בבית המדרש הקטן' (שם, ק"מ).

פי מה שנוהגים, ופעמים ⁷ אתה מוצא שני לשונות דומים בתכלית שבאחד יש סימן שאלה ובאחד אין, ופעמים ⁸ מקומות שבהוצאות מאוחרות יש בהם סימן שאלה בהוצאות מוקדמות אין בהם סימן שאלה. סימן שאלה, כשעגנון נותנו, על פי הרוב לא בא לאמר אלא שאלה פשוטה, זו שאדם שואל כשהוא מבקש לדעת דבר, אבל שאר גונים שבשאלה כגון התמיהה והשאלה ששואלים כדי שישב הנשאל 'לא' וכיוצא באלה, אותם מניח עגנון על פי הרוב בלא סימן שאלה.

הפסיק, שהוא נותן תחת מרכאות להורות על תחילת דיבור ישיר, די בו להודיע על ענינו, אך אין בו כדי לעצור בקורא, שיפסוק מקריאתו וישנה את קולו ואת נעימתו כמעשה המרכאות. פעמים, בדו־שיח ארוך שאיבריו קצרים, הוא פותח כל אבר בשורה חדשה, והרי זה כמעט כמפריד או כמרכאות, אפילו אינו כמותם ממש, אך דבר זה עגנון ממעט בו ועל פי הרוב הוא נותן את השיח בשורות נמשכות זו מזו.

דרכו של אדם שאם אין מורים לו בסימני הפיסוק ומפרשים לו שיקרא כך או כך, בהרמת הקול או בהשפלתו או בשינויו, הוא נוטה לקרוא בקול אחד ובקצב אחד כמי שסופר או כמי שמעיין בחפזה וממלמל לנפשו. ראייה לכך בקריאתם של ילדים עד שנעשית מתוקנת, שהיא מיכנית וחדגונית, ובקריאתם של מי שאינם יודעים את טעמי המקרא כשהם קוראים דבר בדפוסי המקרא המסורתיים בפעם הראשונה. מי שבא לקרוא סיפור של עגנון, אפילו שוב אינו טירון וקריאתו מוטעמת ומגוונת על פי מה שידוע לו מכלל

7. דרך משל: 'שאל חמדת את יעל כשפגע בה בשוק ואמר, למה אינה באה?' (גבעת החול, ברלין, תרצ"ד, ע' רי"א), 'שאל חמדת את יעל כשמצאה בדרך ואמר לה, למה לא באה, אמרה יעל... (שם, רי"ד).

8. דרך משל: 'בא אצלו אביו בחלום ואמר לו בני מה אתה עושה כאן.' (שם, ק"מ); באותו מקום בהוצאת ירושלים-ת"א, תשי"ג נתון סימן שאלה.

קריאתו, על כרחו הוא מפחת מן ההטעמה הרבה ונוטה להאחיד את הקצב, ויוצאים הדברים נמוכי-קול ועצורים מאוד ומרוחקים מעט מן הקורא, וצד הרגש שבהם משתתק; שההגיון עיקר ענינו ההפסקה וההצמדה, והרגש עיקר ענינו השפלת הקול והרמתו ושינוייו והשתיקה שבתוך הדיבור. דיאלוג של עגנון נשמע כסיפור בלשון שלישי, והדברים יש בהם טעם לא כמה שקורה עתה לפני עיניו של הקורא, והוא שותף לו, אלא כמה שקרה והיה כבר; לשון אחר — יסוד הדראמאטי שבדברים מתמעט ויסוד האפי שבהם מתגבר.⁸

*

מעתה מתברר לנו צד הייחוד: כל אותה שעה שהדברים נשמעים כאילו מסילתם אחת וישרה ונמוכה ונמשכת ואין בה עליות ומורדות, מבקשים הלשון — שהטעינה היוצר משא הרבה — ותוכן הדברים — שפעמים טיבו דראמאטי הרבה מאוד — לפרוץ בכוח ולטלטל את הקורא, שירים את קולו וישפילו ויחיש את מהלכו ויאיתו ויצעק ויבכה ויצחק, פירוש — שיעשה קריאתו בבואה לרגשתו. נמצא שהדברים רק למראית עין כך הם, ובאמת אינם כך. מתחת לחזותם החיצונה, שהם מישירים ללכת ומנמיכים את קומתם, אתה מוצא שהם נרעשים ונאבקים ומבקשים לפרוץ החוצה; ודוקא עקה זו שמעיקה עליהם הצורה החיצונה מגבירה את תחושת המאבק שחש הקורא בדברים ואת רגשתו. עגנון מסלק את הפיסוק שבזמנו ומרעיב את הקורא, והרעב זועק מתוך הדברים: מתוך שסתם את הרגשה ולא פירשה והוא מעמיד פנים מפולמות, הקורא נרעש בכפל.

אם אמת הדבר, חייב הוא שייראה אף בשאר ענינים שבסיפורים, שאין הלשון אלא ענין אחד שאורה של יצירה חוזר

9. השווה, דרך משל, את המשפט 'ואעיר את אבי, ויצעק צעקה גדולה ומרה, לאה' (בדמי ימיה, תשי"ג, ע"ח) כמות שהוא כתוב, למשפט זה שהוא מפוסק: 'ואעיר את אבי, ויצעק צעקה גדולה ומרה: "לאה!"' והדברים נראים בראיה ברורה.

ונקרן ממנו; ובאמת יש לו ידים גם בענינים אחרים. דרך משל, בשעה שגורלות הנפשות שבסיפור מכאיבים ומרע עישים את לבו של הקורא, עומד עליו עגנון ומסיח את דעתו כביכול, ונותן בו ראייה שמרחוק ומבדילו מן הקורות שבסיפור, כגון בסופו של 'תמול שלשום'; בשעה שלבו של הקורא נכמר בו מפני מקרא מותו של יצחק — ואף שם אין עגנון שוהה בעניין המות כלל, וכל אמירתו דרך אגב: 'ביום שהביאו את יצחק לקבורה נתקשרו השמים בעבים'¹⁰ — עגנון מה הוא עושה? תחילה הוא משכיח כביכול את מותו של יצחק בדיבור של אידיליה על שמחת העולם: 'ושמחה גדולה היתה בעולם. לא נראתה שמחה כזו. כל הכפרים שביהודה ושבגליל ושבשפלה ושבחר העלו פרי תבואה וכל הארץ היתה כגן אלקים'. ומכביד את הלב בניגוד שמנוגדים הדברים. אחר הוא מעלה פתאום קוראים שבגוף שני, מעשה מספר-טורדן שאינו מניח לקורא לעולם לשכוח שלא חיים לפניו אלא סיפור: 'ואתם אחינו אנשי סגולתנו שבכנרת ושבמרחביה, שבעין גנים ושבאום גוני היא דגניה יצאתם לעבודתכם...' וחוזר ומזכיר את יצחק: 'זו העבודה שיצחק חברנו לא זכה לה...' וחוזר ומרחיק את הקורא ממנו: 'ואנחנו נספר מעשי אחינו ואחיותינו בני אל חי עם ה' העובדים את אדמת ישראל לשם ולתהלה ולתפארת'. ומסיים במין תם ונשלם שפניו מיצחק והלאה אלא שנימתו של יצחק מרעידה בו: 'נשלמו מעשיו של יצחק מעשיהם של שאר חברינו וחברותינו יבואו בספר חלקת השדה'. הדברים שמתבקשים לצעקה גדולה נאמרים בדממה דקה, ולפי שהאש עצורה והיא דחוקה ודחוסה, לפיכך בעירתה בכוח רב.

זה אין בו חידוש, ואם לא טעות בידי כבר עמדו עליו גדולי לים. אני לא ביקשתי להראות אלא שפיסוקו של עגנון אף לו יש צד בייחוד שנתיחדה לשונו בספרות ובמה שנשמע לקורא מתוכה.

10. תמול שלשום, תשי"ב, ע' 606, ואת המלאכה עושים תחתיו השמים שבכו והטבע שנתבלבל.